

OSMANLI DEVLETİ'NDE TÜRKLERİN AÇTIĞI ÖZEL MEKTEPLER¹

Yrd. Doç. Dr. Songül KEÇECİ KURT

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Sosyal Bilgiler Eğitimi
Ana Bilim Dalı, songulkurt60@hotmail.com

Özet

Tanzimat Dönemi (1839-1876)'nde özel okullar açılmış olsa da bunlar çok nitelikli ve uzun ömürlü olmamıştır. Ancak II. Abdülhamid Dönemi'nden itibaren Türklerin bin bir zorluklarla açmış oldukları Özel İslam Mektepleri bulunmaktadır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde açılmış olan Özel İslam Mekteplerinin kuruluşu ve amaçları araştırılmıştır.

Çalışmamız nitel bir araştırma olup, doküman analizi yöntemi kullanılmış, arşiv belgeleri, maârif, devlet ve vilayet salnameleri, okul ders cetvelleri ve talimatnameleri, konu ile yazılmış bilimsel eserler taranarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nde 1876 ile 1918 yılları arasında İstanbul'da açılan Özel İslam Mektepleri ve bu mekteplerin Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemini belirlemektir.

Osmanlı eğitim sisteminde son dönemlerde açılan Özel İslam Mektepleri Osmanlı eğitiminin modernleşmesi kapsamında Maârif Nezareti'nin gözetimi ve denetimi altında eğitim ve öğretime devam etmişlerdir. Müslüman halkın daha iyi eğitim alması ve bu alanda yabancı okullarla rekabet etmesi amacıyla açılan bu okullar, Devletin çok çalkantılı bir döneminde faaliyet göstermiştir. Bu nedenle belirledikleri hedeflerin gerisinde kalmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Özel okullar, Eğitim, Özel İslam Mektepleri.

PRIVATE ISLAMIC SCHOOLS IN THE OTTOMAN STATE

Abstract

In this study, Private Islamic Schools that opened in the last years of the Ottoman Empire were investigated. Despite some private schools were opened during the Tanzimat Period (1839-1876 AD), they didn't prove to be much qualified and last long. The first traces of Private Islamic Schools are found only after the Reign of Abdulhamid II, which were founded by Turkish communities, after passing through immense difficulties. This study puts up some research on Private Islamic Schools during the final periods of the Ottoman State.

The purpose of this study is to highlight the place and significance of Private Islamic Schools that were opened up in Istanbul, during the period between 1876 and 1918, in Turkish history of education.

Opened up during the final years of the Ottoman State to join the educational system of the Empire, the Private Islamic (or Muslim, in some other context) Schools have continued to offer training and education under supervision and control of the Secretary of Education, within the scope of modernization of Ottoman educational system. Principally and primarily aimed at ensuring a better education for Muslim community, at a level qualified enough to compete with that provided by international schools, these educational institutions operated in a highly troubled and frustrating period, which fact led them lag way behind their preset goals.

Key Words: Private schools, education, private Islamic schools

¹ Bu çalışma yazarın doktora tez çalışmasının bir bölümünden oluşturulmuştur.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin modernleşme ile bağlantılı olarak batıdan aldığı eğitim sisteminin devlet ve hükümet kanalıyla Osmanlı halkına tatbik edildiği bir gerçektir. Ancak Osmanlı Devleti eğitim sistemi içerisinde bulunan Özel İslam Mekteplerinin açılışı halkın girişimleri ile gerçekleşmesi bakımından ayrı bir ehemmiyete sahiptir.

Özel İslam Mektepleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devletin ekonomik ve siyasi bakımdan çok sıkıntılı olduğu bir ortamda ortaya çıkmıştır. Devlet, bir yandan çöküşten kurtulmak amacıyla çareler aramakta diğer yandan da çeşitli alanlarda gerisinde kaldığı batılı devletler ile arasındaki mesafeyi kapatmaya çalışmaktadır. Bu dönemde eğitim, devletin ayakta kalmasını sağlayacak en önemli dayanaklardan biri haline gelmiştir. Artık devlet halkını eğitime sorumluluğunu üstlenmiştir. Çünkü Osmanlı'yı dağılmaktan kurtaracak ve halkın devlete olan bağlılığını sağlayacak en önemli gücün eğitim olduğu düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti bir yandan yeni okullar açarak halkını eğitmeye çalışmakta bir yandan da bu okulların ihtiyaçlarını gidermeye gayret etmektedir. Ancak son dönemlerde artan okul ihtiyaçlarını karşılamada oldukça zorluklar yaşanmaktadır. Ekonomik bakımdan zayıflayan devlet üzerinde büyük devletler de baskılarını artırmaya devam ettirmektedir. İşte bu çalkantılı dönemde Müslüman halk hem daha iyi bir eğitim alabilmek, hem ülke içerisindeki yabancı unsurlar ile eğitim alanında rekabete girebilmek amacıyla devletin vatandaşlarına sağlamaya çalıştığı bu sorumluluğu paylaşmak istemişlerdir. Bu nedenle bu mektepler yönetim tarafından da desteklenmişlerdir. İlk önce İstanbul'da gelişmeye başlayan bu hareket zamanla ülkenin diğer vilayetlerine de yayılmıştır. Özellikle İstanbul ve Selanik'teki okullar bu kurumların öncüleri olmuşlardır, diğer vilayetlerdeki onlar kadar etkili olamamıştır. Özel İslam Mektepleri Darüşşafaka, Terakki Lisesi, İstanbul Erkek Lisesi, Işık Lisesi gibi günümüzün en köklü kurumlarını içerisinde alan eğitimimizin önemli dinamiklerini oluşturmuştur. Özellikle Darüşşafaka yetim ve öksüz çocukların eğitilmesi amacıyla kurulmuş diğer Müslüman girişimcilere de önderlik etmiştir. Birçok önemli kişinin yetişmesine vesile olan son dönemde Osmanlı eğitim sistemine yeni bir soluk ve ses getiren Özel İslam Mektepleri araştırmamızın esasını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın problem cümlesini; "Osmanlı Devleti'nde 1876 ile 1918 yılları arasında İstanbul'da açılan Özel İslam Mekteplerinin kuruluşu, faaliyetleri ve Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemi nedir?" sorusu oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde insanların daha iyi bir eğitim almak için kendi maddi güçleriyle çocuklarını gönderdiği veya eğitime muhtaç çocukların varlıklı kişilerin yardımıyla bu ihtiyacını giderdikleri eğitim kurumlarının ortaya çıkarılması araştırmamızın temel amacını oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde eğitim devlet tarafından birinci derecede ele alınan bir mesele değildi. Halkın eğitim aldığı medreseler ve meslek loncalarının masrafları vakıflar tarafından karşılanmakta idi. Bu yönü ile bu kurumlar özel okul statüsünde

düşünülebilir. Fakat günümüzde anladığımız manada varlıklı ailelerin çocuklarının daha iyi eğitim alması için kendi maddi gücünü kullandığı, bu okuldaki öğretmen ve memurların maaşlarının devlet bütçesinden karşılanmadığı, devletin yalnız teftiş ve denetim yetkisini kullandığı bir özel okul kavramı ancak Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesi sürecinde ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nde daha iyi eğitim almak isteyen insanların bu isteğini karşılayarak Osmanlı eğitim sistemindeki önemli bir boşluğu dolduran bu okulların araştırılması günümüz özel okul sisteminin temellerinin ortaya çıkarılışı bakımından önemlidir. Aynı zamanda diğer yeniliklerin aksine bu okulları açma girişiminin halkın talebiyle gerçekleşmesi araştırmamızı daha önemli kılmaktadır.

Yöntem

Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılarak yapılmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 187).

Araştırmamızda eğitim tarihi ile ilgili veriler doküman analizine uygun olarak incelenmiştir. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Doküman incelemesinin aşamaları: dokümanlara ulaşma, orijinaliği kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve veriyi kullanma olmak üzere beş başlık altına toplanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2006, :187).

Araştırmamız ile ilgili verilerin önemli bir bölümü kütüphanelerde bulunan Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait kaynaklar ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikalarından oluşmaktadır. Bu belgeler ile ulaştığımız veriler Başbakanlık Osmanlı Arşivinden ve Milli Kütüphane ile Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğunda bulunan salname, tarifname, talimatname türünde Osmanlıca yazılan eserlerin gerek mikrofilmi ile gerekse kütüphanede taranarak elde edilmiştir. Elde edilen belgelerin transkripsiyonu yapılarak tasnifleri yapılmıştır. Bu belgelerin ışığında hazırlanan diğer kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Bulgular

Modernleşme sürecinde eğitimin bir kamu hizmeti olarak görülmesi ve devlet tarafından organize edilmesi, özellikle parasız ilk eğitimin verilmesi düşüncesi Fransız Devrimi ile gündeme gelmiştir. Eğitimin bir kurum olarak önemi anlaşılınca da zorunlu hale getirilmiştir. Zorunlu ilköğretim devletin genişleyen iktidarının sacayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve ordunun güçlenmesi yanında üçüncü bir dayanak olarak görülmüştür. Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde zorunlu ilk eğitimin başlaması ve eğitimle ilgili merkezi yönetim örgütü içinde bir birim kurulması 19. yüzyılda birbirine yakın tarihlerde olmuştur. Eğitimde

yeniliklerin hayata geçirilmesi bakımından Osmanlı Devleti diğer Avrupa ülkelerinin gerisinde değil hatta bazılarının önüne geçmiştir (Alkan, 2003: 15).

Tanzîmât Dönemi (1839-1876)'nde ve daha sonraki dönemlerde eğitim reformları gerçekleştirilmiştir. Osmanlı eğitim reformları; öğrencilerde merkezi otoriteye itaat ve sadakat duyguları uyandırmayı hedefleyen eğitimi dinsel ve ahlâki değerlerin telkini için bir araç olarak gören çok eski geleneğin devamı niteliğindedir. Bu yüzden 3 Kasım 1839 tarihinde ilân edilen Tanzîmât Fermanı'nda birçok alanda ıslâhat yapılması istendiği halde eğitimden ayrıca bahsedilmemesi dikkat çekicidir (Somel, 2010).

Eğitim-öğretim kurumları içerisinde genel olarak giderleri devlet bütçesinden karşılanmayan kurumlar özel okul olarak adlandırılmaktadır ve bu okulların sahipleri gerçek kişiler veya yardım kuruluşları olabilir.

Özel okulların tarihini Tanzimat Dönemi (1839-1876) ile başlatabiliriz. Özel okulların, geçmişte varlıklı kişilerin, çocuklarına özel hocalardan ders aldırma geleneğinden hareketle ortaya çıktığı söylenebilir. Bunda dinî, kültürel, ekonomik vb. başka etkenler de dikkate alınmalıdır. Batıda bugünkü anlamda kamu ve özel okul kavramlarının gelişmesinde, Sanayi Devriminin tetikleyici bir rolü vardır. Burjuvazinin gelişmesiyle üst ve orta sınıf ailelerin çocukları, özel okullar aracılığıyla daha seçkin bir eğitim-öğretim alırken, genel olarak ihtiyaç duyulan iş gücünün yetiştirilmesi için de devlet eliyle kamu okulları oluşturulmuştur (Uygun, 2003:107-108). Bu dönemde Türklerin özel öğretim ile ilgili yapmış oldukları girişimler yetersiz veya sınırlı kalmıştır. Akyüz, bu durumu Türklerin her şeyi devletten bekleme anlayışından ziyade Türklerin ticari amaçlı yani para kazanmak için özel okul açma düşüncesini yadırgamalarına bağlamaktadır (Akyüz, 2004:160).

Türk eğitim tarihinde, bugünkü anlamda çerçevesi çizilen özel öğretimin resmî belgelerde yer almaya başlaması, 1856 Islahat Fermanına dayanmaktadır. Bu fermana göre azınlıklar, cemaat olarak, okul açma ve geliştirmeye izinli sayılmıştır. Daha önceleri, geleneksel eğitim anlayışına uygun olarak her caminin yanında bir sıbyan mektebi veya medrese bulunabildiği gibi, diğer dinlere ait mabetlerin yanında o cemaatlara ait okulların da eğitim öğretime devam etmesine izin verilmiştir. 19. yüzyılın ortalarında genel eğitimin öneminin anlaşılmaya başlanmasıyla her cemaat ya da millet, kendilerine ait okulları genişletmeye çalışmıştır (Vahapoğlu, 1991: 51).

Devlet, vatandaşlarına karşı, eğitim verme sorumluluğunu yönetici memur ve asker yetiştirmekle sınırlandırmıştır. Bunun doğal sonucu olarak, çeşitli dinî guruplar ve topluluklar, eğitimlerini kendileri sağlama yoluna gitmişlerdir. Bu durum, özel okulların yaygınlaşmasını pekiştirmiştir. Özellikle azınlıklar ve yabancı devletler, Osmanlı Devleti sınırları içinde, kapitülasyonlar yoluyla verilen ayrıcalıklar nedeniyle, kısa zamanda çok sayıda özel okullar açmışlardır. Batı örneği esas alınarak, gelişmiş okul sistemi anlayışına uygun olarak açılan bu özel okullar karşısında, devletin açtığı yeni okulların sayısı ve etkisi ise oldukça sınırlı kalmıştır.

Osmanlı eğitim sisteminde modernleşme gerçekleştirilmeye çalışılırken yabancı ve azınlık okullarını kontrol altına almak, açılan yeni okullar ve eğitim kurumlarıyla birlikte ortaya çıkan karmaşıklığı düzenlemek, eğitimi bir bütün olarak ele almak için özellikle Fransa'nın eğitim sistemini örnek alınarak bir nizamname hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin en temel maârif kanunu sayılan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi 1 Eylül 1869'da yayınlanmış ve devletin yıkılışına kadar yürürlükte kalmıştır. 198 maddeden oluşan bu nizamname ilköğretim, ortaöğretim meselesini, bu müesseselere öğretmen yetiştirmeyi, bir üniversite kurmayı, özel öğretim problemini ele almıştır. Ayrıca bu okulların imtihan, şahadetname gibi yönetmelikleri, eğitimin mali yönünü, okullara gerekli olan eserlerin hazırlanmasını, görev yapacak memur ve muallimlerin tayin ve terfilerini ve eğitimin taşradaki teşkilatlanmasını ele alan hükümler getirmiştir (Koçer, 1970:14).

Eğitim alanında çok geniş düzenlemeler içeren bu nizamnâmenin özel okulların açılışının bir düzene kavuşturulmasını öngören kısmı 129. maddedir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin 129. maddesi şöyledir: 'Mekâtib-i husûsiyye, toplumlar ya da Osmanlı veya yabancı devletlerin uyruğundaki kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak kurulan okullardır. Masraflarını kurucuları ya da bağlı oldukları vakıfları karşılar'. Husûsî mekteplerin kurulması için gereken şartlar şunlardır:

- Bu mekteplerin muallimlerinin elinde Maârif Nezareti tarafından ya da mahallî maârif idareleri tarafından verilmiş şahâdetnâmelerin bulunması,
- Mekteplerde terbiye ve ahlâk kurallarına ve politikaya (Devletin Politikası) aykırı ders okutturulmaması ve ders programları ve kitaplarının Maârif Nezareti ya da vilayet maârif idaresi ve vilayet valisi tarafından tasdik edilmesi,
- Dersaadet'te Maârif Nezareti, taşrada ise vilayet maârif idaresi ile vilayet valisi tarafından resmi ruhsat verilmesi (Cevat, 2001:446).

Nizamnamede okullar genel ve özel okullar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Özel okullar yalnız gözetiminin devlete, kuruluş ve yönetiminin ise kişi veya dini cemaatlara ait olduğu belirtilmiştir. Özel okullar ise ikiye ayrılmıştır. Birincisi özel İslam mektepleri, ikincisi ise özel gayr-i müslim mektepleridir. Özel gayr-i müslim mektepleri cemaat ve patrikhane tarafından kurulanlar, kişiler tarafından kurulanlar ve yabancılar tarafından kurulanlar olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Alkan, 2000:129).

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile Müslümanların açacakları özel okullar için çeşitli kolaylıklar sağlamaktan ziyade İslahat Fermanından itibaren yoğun bir biçimde yabancılar ve azınlıklar tarafından açılan özel okulların denetlenmesine yönelik kararların alındığı görülmektedir. Bunun için yapılacak denetlemeler sıralanmıştır. Bu dönemde Müslümanların özel okul açma girişimlerinin olabileceği çok fazla göz önünde bulundurulmamıştır. Ancak daha sonra Müslüman girişimci, aydın veya eğitimciler bu yasal düzenlemeden faydalanarak özel okul açma teşebbüsünde bulunacaklardır.

Daha sonraki yıllarda 1876 tarihli Kanûn-ı Esâsî'de ise, eğitim-öğretim serbestliği şöyle ifade edilmiştir “Öğretim işi serbesttir. Belirlenmiş olan kanuna uymak şartıyla her Osmanlı genel ve özel öğretime izinlidir ve bütün okullar devletin kontrol ve denetimi altındadır” (Madde:15-16). Devlet eğitimde serbestliği sağlarken denetim yetkisini elinde bulundurmaya ihmal etmemiştir.

Böylece Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Kanun-i Esasi ile özel öğretime izin verilmiş ve bu konuyla ilgili meseleler çeşitli hükümlerle belli bir kurala bağlanmıştır.

Bütün bu yasal düzenlemelerin yanında devlet, eğitimde modernleşmeyi gerçekleştirmek ve dolayısıyla yıkılmaktan kurtulmak için çeşitli düzeylerde okullar açmıştır. Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemleri'nde devletin açtığı okulların sayıca artmasına karşın eğitim sisteminin hem nicel hem de nitel bakımdan eğitim talebini karşılamakta yetersiz kalması nedeniyle başta İstanbul'da olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde Müslümanlar tarafından özel okullar açılmaya başlanmıştır. Bu okullar varlıklı Müslümanların oturduğu yörelerde çok odalı konaklar kiralanarak eğitime başlamışlardır. Bu durum dönemin padişahı II. Abdülhamid tarafından da desteklenmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi eğitim reformlarının sadece İstanbul ile sınırlı kalmadan gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Eğitimin vilayetlerde yaygınlaştırılması onun en önemli başarılarından biridir. Hem modern hem de Müslüman bir imparatorluk düşleyen II. Abdülhamid (Georgeon, 2006, s. 324), eğitimin dönüştürücü bir gücü olduğunu fark etmiş ve toplumsal değişimde anahtar rol olduğunu kavramıştır. Ancak ülke içerisinde çok güçlü bir biçimde gelişen yabancı ve azınlıkların eğitimi nedeniyle bu dönemde Osmanlı eğitim politikası yabancı rekabeti karşısında bir savunma ve aynı zamanda bir kopyalama olarak ortaya çıkmıştır. Ne yazık ki Osmanlı eğitim politikası bu rekabet ruhuyla şekillenmiştir. Bu rekabetin bir parçası da yabancıların açtığı özel okullara karşılık Müslümanların açtığı özel İslam mektepleridir. Özel İslam mekteplerinin ortaya çıkışında da en büyük etkenlerden biri bu rekabet duygusu olmuştur. Yabancı okullarla rekabette eğitim ve ekonomik bakımdan yetersiz kalınca bu eksiklik halkın talebiyle özel İslam mektepleriyle aşılmaya çalışılmıştır. Halkın talebiyle açılan bu okullar eğitim tarihimizde son derece önemli bir hamledir. Devletin belirlediği eğitim planları dışında Müslüman halkın hem yabancılarla rekabet etmek hem de İslam çocuklarının daha iyi bir eğitim alabilmesi amacıyla açılan bu mektepler halkta okuma yazma isteğinin artmasında da en büyük etkenlerden biri olmuştur. Ancak bu okullar kurulurken batılıların kurduğu temel kuralları değiştirme çabası güdülmemiştir. Amaç onların standardını yakalamaktır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde devlet ve özel okulların kuruluşundaki hedef aslında Osmanlı ülkesi içerisinde açılan yabancı okulları kendi sahaları olan okul açma konusunda yenmektir. Bu durum bir devletin karşı karşıya kaldığı en acı durumlardan biridir. Devlet yetkililerine göre modern eğitim, anlaşıldığı ve düzenli olarak uygulandığı surette imparatorluğu içinde bulunduğu durumdan çıkarabilecek

sırrı içinde saklamaktadır. II. Abdülhamid, belirlediği amaçlara ulaşabilmek için eğitimi her yönüyle yeni baştan oluşturma gayreti içinde olmuştur. Onun bu gayretinin bir tezahürü olarak Türk eğitim tarihinde ilk kez Müslümanların modern eğitim alabilmek için giriştiği özel okul açma teşebbüsleri bu dönemde yoğun bir biçimde kendini göstermiştir. II. Abdülhamid de bu teşebbüsleri hem maddi hem manevi açıdan desteklemiştir. Bu okullar için yapılan maddi yardımların yanında bazı vergilerden muaf tutulması dahi düşünülmüştür (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], H. 1323, DH.MKT, 994/52). Ancak yapılan bu yardımlar maddi olarak ülkeyi zor duruma soktuğu için istenilen ölçüde yapılamamıştır

Osmanlı eğitiminin modernleşme çabaları Batı ile İslam arasında kalmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nde, Osmanlı Devleti Batı tarzı eğitimi toplumun ihtiyaçlarına uyarlamıştır. Ancak kendi içinde çelişkili de olsa eğitime, batı istilasına karşı devleti koruma görevini vermiştir. Eğitim Osmanlı kimliği oluşturmada bir araç olarak görülmüş, ders programları da buna göre belirlenmiştir. Ancak genel olarak eğitim sisteminin Batıdan büyük oranda etkilendiği ve Batı sisteminin benimsendiği bir gerçektir (Fortna, 2005: 32).

II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önemin bir diğer göstergesi de o dönemde eğitim konusunda ilk kez yayınlanan çalışmalarıdır. Okul tarihleri, eğitim istatistiklerinin derlenmesi için Bakanlıkta yeni bir birimin kurulması ve ilk istatistiklerin yayınlanmasıdır. Bir diğer çalışma ise yalnızca onun döneminde yayınlanan Maarif Salnameleridir. Böylece maarif tarihimizle ilgili güvenilir kaynaklara ulaşmaktayız. Yine bu dönemde görkemli mezuniyet törenleri yapılmış, okul birincileri II. Abdülhamid tarafından ödüllendirilmiştir. Bütün mezun öğrencilerin ise isim listeleri yayınlanmıştır (Alkan, 2000, s. 133). Bu çalışmalar sayesinde özel İslam mektepleri ile ilgili verilere kolaylıkla ulaşılabilmektedir. Bunun dışında II. Abdülhamid Dönemi imaj politikasının en önemli yönlerinden bir de fotoğraflardır. Manzaraları ve anıtları gösteren fotoğraf albümleri eğitim, sanayi, silahlanma alanlarında kaydedilmiş ilerlemeleri yansıtmaktadır. En iyi tasvir edilmiş alanlardan biri eğitimidir. Yepyeni veya inşa halinde okul binalarının, eğitime yönelik en modern malzemelerin, kusursuz şekilde hizaya girmiş üniformalı öğrenciler kızlar dâhil fotoğrafları öğrenci portreleri de görülmektedir (Doğan, 2007). Bu resimlerde Osmanlı okullarına siyahî öğrencilerin de devam ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. En modern tıp ve bakterioloji laboratuvar fotoğrafları ilerlemeyi yansıtmaları için kullanılmıştır (Georgeon, 2006: 321).

II. Meşrutiyet Dönemi de özel öğretimin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde II. Abdülhamid Dönemi'nden kalan eğitim sisteminin eksiklikleri tamamlanmaya ve daha merkezi bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde ayrıca kızlar için ilk kez rüşdiye sonrası idâdî ve sultanî düzeyde okul açıldığı gibi bir de kızlara mahsus üniversite kurulmuştur. Dönemin bakanlarından Emrullah Efendi'nin "Tuba Ağacı" modelinde ifade edildiği gibi eğitim sisteminin en yüksek kademeleri olan sultani ve yüksek okullara daha fazla önem verilmiştir (Alkan, 2000: 137). Böylece mevcut iktidar yukarıdan başlanarak eğitim sisteminin daha düzenli

bir biçimde geliştireceğine inanmıştır. Özel İslam mektepleri içerisinde de bu dönemde daha yüksek derecede eğitim veren mektepler kurulmaya gayret edilmiştir. Bu amaçla cemiyetler ve dernekler kurulmaya başlanmıştır (Ergün,1996:263-265).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde okul yapılanmasında büyük çeşitlilik içerisinde eğitimde birliğin olmadığı açıktır. Okulların bağlı oldukları kurum ve kuruluşlara göre çok başlılık, dağınıklık ve tam bir düzensizlik söz konusudur. Buna paralel olarak okulların amaçları ve buralarda izlenen eğitim-öğretim, birbirinden farklıdır. Kuşkusuz bu dağınıklığın birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi, devletin bu yeni sorumluluğuna tam adapte olamaması ve kamu eğitimi anlayışının tam kavranamamış olmasıdır.

Çok sayıda ve farklı amaçlarla açılan bu okulların yanı sıra eski sistemdeki okulların da hâlâ varlığına devam etmesiyle oluşan bu dağınıklık ve çok başlılık Osmanlı Devleti'ni yıkılışa götüren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Farklı eğitim kurumlarından, farklı amaçlarla ve farklı düşüncelerle yetişen gençler birlik ve beraberlikten uzaklaşmışlardır. Oysaki eğitim bir devletin gelişmesindeki en temel dayanaklardan biridir. Ancak bu eğitimin toplumu ayırıştırmaya değil birleştirmeye yönelik olması gerekmektedir. Bu nedenle eğitim ve öğretimde birlik çok önemlidir. Osmanlı Devleti de bunun önemini fark etmiş ve bir ölçüde Tedrisat-İbtidâîye Kanun-i Muvakkati ile bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu kanunda Türkçe öğretimi ilkokullarda zorunlu tutulmuş böylece eğitim dilinde bir birlik sağlanmaya çalışılmıştır. 1916 yılında İttihad ve Terakki genel kongresinde Evkaf Nezareti'ne bağlı bütün mekteplerin giderleri devlet bütçesinden karşılanmak üzere Maarif Nezaretine geçirilmesine karar verilmiştir. Ancak doğrudan doğruya mütevellileri tarafından yönetilen vakıf okulları özel okul sayılarak bunun dışında bırakılmıştır (Özkan, 2010: 97-98). Ne yazık ki ülkenin içinde bulunduğu zor durum eğitimde birliğin sağlanmasını engellemiştir. Bu çok başlılık ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra 3 Mart 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün eğitim kurumlarının Maarif Nezareti'ne bağlanmasıyla giderilebilmiştir.

Devletin eğitim konusundaki bütün bu gayretlerinin yanında Osmanlı halkı içerisinde devletin de teşvikiyle eğitim reformlarına duyarsız kalmayan ve kendi çabasıyla bir ölçüde bu reformları destekleyen kişiler tarafından kurulan Özel İslam Mektepleri gene olarak ibtidâî ve rüşdî derecede eğitim vermiştir. Ayrıca imkânı olan mektepler idâdî sınıflarını da açmışlardır.

Özel İslam Mekteplerinin Kuruluşu

Tanzimat Dönemi (1839-1876) yabancı ve azınlıkların kurduğu özel okullar karşısında Özel İslam mekteplerinin aynı oranda geliştiğini göremiyoruz. Ancak II. Abdülhamid dönemi resmi okullardan ziyade özel okulların gelişme gösterdiği ve Türk kültürüne hizmet ettiği bir dönem olmuştur. Çünkü bu dönem, devletin çalkantılar içinde bulunduğu ve birçok mesele ile aynı anda uğraşmak zorunda kaldığı bir dönemdir. Büyük güçlerin nüfuzları imparatorluk içerisinde iyice artmış, ekonomik, siyasi, dini ve kültürel çıkarları inanılmaz ölçüde gelişmiştir. Ama

diplomatik varlık, yatırımlar, okullar ve dini misyonlar gibi daha barışçı nüfuz yolları tercih edilmiştir. Çoğu dinsel örgütler ve tarikatlar tarafından açılan yabancı okul sayısındaki artış çok fazladır. II. Abdülhamid yabancı ve gayri Müslimlere ait mekteplerde İslam dinine ve Osmanlı Devleti'ne karşı nefret öğretilmesine hayflanmakta ve yeni okulların açılmasını hoş gören maarif nazırının bu husustaki alakasızlığını affedilmez bulmaktadır (Georgeon, 2006). Bu nedenle bu okulların ruhsata bağlanmasını ve teftiş edilebilmelerini sağlamaya uğraşır. Ancak diplomatik misyonların amansız direnişiyle karşılaşır. Okulların denetlenmesi kapitülasyonlara uyulmuyor gerekçesiyle engellenmeye çalışılır. Devletin elindekilerden çok daha üstün maddi ve mali olanaklara sahip bu okullarda Osmanlı kültüründen yoksun gençler yetiştirilmektedir. Osmanlı toplumu içerisine mezhepçiliği sokan misyonerler imparatorluk içerisinde etnik ve dini bölünmeleri derinleştirmek, sadece Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında değil, farklı Hıristiyan mezhepleri arasında, genelde cemaatler arasında gerilimleri artırmak tehlikesini de beraberinde getirmişlerdir. Belki de II. Abdülhamid tarafından en kaygı verici olan bu okulların giderek daha çok Müslüman çekmesidir. Misyoner ve yabancı okullarının bu gelişimine karşılık ne yapılabilir? Büyük güçleri kullanarak aralarında bir denge sağlayabilmek sorunu ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Bu nedenle onlarla rekabet etmek en etkili yol olarak görünmektedir. Maarifperver diye övgülere boğulan II. Abdülhamid'in camiden çok okul yaptırması, halkın İslam dinine ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını artırmak ve gayrimüslimlere yönelik okulların gelişimini dengeleme amacına yöneliktir. Bu dönemde açılan devlet okullarına gayri Müslimlerin de kabul edilmesine rağmen onlar yabancı ve azınlık okullarını tercih etmişlerdir. Devlet okullarında din ağırlıklı derslerin verilmesi bu durumu daha da zora sokmuştur (Georgeon, 2006).

Ekonomik bakımdan devletin zor durumda bulunması yeteri kadar mektep açamaması özel okulların açılması düşüncesini gündeme getirmiştir. Özel okullar çeşitli şirketler ve cemiyetler tarafından ilk, orta ve lise düzeyinde paralı, gündüzlü ve yatılı okullar şeklinde açılmıştır. Bunlar sadece kız ve sadece erkekler için olabileceği gibi erkek ve kızların birlikte eğitim görmeleri için tahsis edilen okullar da olabilir.

Özel İslam mekteplerinin Osmanlı Devleti içerisinde açılış amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz.

*Bu mekteplerin açılmasındaki temel amaç yabancı ve azınlık okullarının Osmanlı ülkesinde sayısının artmasına paralel olarak eğitim kalitesinin yüksek olması karşısında Müslüman çocuklarının da bu tarz bir eğitimden geçmesini sağlamaktır. Devlet okulları bu amacı gerçekleştirmede özellikle ekonomik anlamda yetersiz kaldığı için çeşitli cemiyetler ve kişiler bu iş için girişimci olmuşlardır.

*Özel İslam mekteplerinin ilki ve öncüsü Darüşşafaka'nın kuruluşu da bu amaca hizmet etmektedir. Her zaman öksüz, yetim kalan Müslüman çocuklara sahip çıkmak; aciz, yetim Müslüman çocukların talim ve terbiyelerini sağlamak

mektebin kuruluşundaki en önemli amaçtır (BOA, 1307, DH. MKT, 1749/105; Cemiye-i Tedrisiye-i İslamiye Nizamnamesi, H. 1327).

*Halkın eğitime yönelik artan rağbeti ve çocuklarının daha iyi bir eğitim almasını sağlama gayreti özel İslam mekteplerinin açılmasının bir diğer sebebidir. Böylece resmi mekteplerin dışında erkek ve kız çocuklar için özel okullar açılmıştır (Aydın Vilayet Salnamesi, 1326).

*Öğrencilerini Avrupa tarzına uygun bir biçimde yetiştirmek ve Türk çocuklarının yabancı lisanlardan ve Osmanlı Devleti'nde meydana gelen her çeşit teşebbüsten haberdar olmalarını sağlamak mekteplerin açılışında etkili olmuştur.

*Müslüman çocukların daha iyi bir eğitim (BOA, 1293, MF.MKT., 38/62) almalarını sağlamanın yanında Fransızca'yı öğrenebilmek için yabancılar tarafından açılan okullara gitmelerini engellemek de bu mekteplerin açılışında diğer bir etkendir. Örneğin Trablusgarp'ta Müslümanlar gerek askeriye ve gerek mülkiye rüşdiyelerinden hakkıyla istifade edememiştir. Buna karşı Fransız ve İtalyan mekteplerinde her türlü öğretim araç ve gereçleri bulunmakta ve hiçbir milleti ayırmaksızın ücretle müracaat eden çocuklara dönemin ihtiyaçlarına uygun tarzda eğitim verilmektedir. Bütün ihtarlara rağmen Müslümanlar çocuklarını bu mekteplere devam ettirmektedirler. Bu yüzden yeterli düzeyde bir özel İslam mektebi hem çocuklarının ibtidâî, rüşdî ve idâdî düzeyinde tahsil görmelerini, bilhassa Fransızca öğrenmeyi arzu eden çocukların memnûniyetlerini sağlamak hem de Müslüman çocuklarının daha sonradan yabancı mekteplere gitmekten kurtulmaları için özel bir İslam mektebi açılması istenmiştir (BOA, H. 1322, MF.MKT, 809/69). Aslında Tanzimat'tan sonra Müslüman çocukların yabancı okullara gitmesi Avrupalılaşmak merakından değil, devletin modern eğitim kurumlarını ülke içerisinde gereken hızla yayamamasından ileri gelmektedir.

*İslam çocuklarının eğitiminin (BOA, H. 1322, MF:MKT., 834/5) bir parçası olarak bilhassa Arapçayı Türklere öğretmek bu sayede Osmanlıca'yı ilerletmek gayesiyle de kurulmuş özel İslam mektepleri de bulunmaktadır (Darüttalim, Darüttedris gibi).

*Ayrıca özel İslam mekteplerinin yatılı olanlarında taşra ahalisinin de eğitim için Dersaadet'e gelerek ahlak ve terbiyelerini muhafaza etmeleri amaçlamışlardır. Böylece yabancı mekteplerle de rekabete girebileceklerine inanılmıştır (BOA, H. 1324, SD,221/35) .

*II. Meşrutiyet Dönemi'nde özel okul açma işine önem veren İttihad ve Terakki'nin mektepler açmalarındaki amaç, çeşitli uluslara mensup Osmanlı çocuklarının Osmanlı eğitimi sayesinde Osmanlı Devleti'ne bağlılığını artırmak, Osmanlı vatanının saadetine hizmet edecek sağlam vücutlu iyi ahlak sahibi münevver fikirli gençler yetiştirmektir (Osmanlı İttihad Mektepleri Talimatnamesi).

*Bununla beraber kızlar için açılan özel İslam mekteplerinde öncelikle kızların dini ve milli hissiyata sahip, namzet oldukları sosyal vazifeleriyle tamamen modern ve mükemmel aile kadınları olarak yetişmeleri amaçlanmıştır. Ayrıca, arzu ettikleri

takdirde yüksek tahsile kolaylıkla devam edebilmeleri, gerektiğinde hayatlarını temin edecek bilgiye sahip bulunmaları, yabancı mektebe muhtaç olmamak üzere yabancı dile mükemmel bir şekilde vakıf olmaları hedeflenmiştir (Makriköy İttihad-ı İnas Osmanî Mektebi Talimatnamesi). Bu amaç, İttihad ve Terakki'nin eğitimde ulaşmaya çalıştığı en önemli amaçlardan biridir.

Bu amaçlar doğrultusunda özellikle İstanbul'da varlıklı Müslümanların ve onların da içinde oturdukları semtlerde yirmişer otuzar odalı konaklar kiralanarak işe başlanmıştır. Bu mektepleri açanların çoğu memur, asker ve ilmiye sınıfına mensup kişilerdir. Zaten gerek resmi ve gerek husûsî mekteplerde ders verenlerin çoğu da bu memurlardan oluşmaktadır (Ergin, 1941: 758-759).

Özel İslam Mektepleri eğitimdeki gayelerini halka anlatmaya büyük gayret göstermişlerdir. Bazıları yabancı dili, bazıları fen ve matematiği daha iyi öğrettiğini, bazıları ise öğrencilerini sınavsız idâdîlere, askeri okullara gönderdiklerini ilan etmişlerdir. Bu mekteplerin müdür ve kurucuları zamanın hükümdarı olan II. Abdülhamid ile de iyi geçinir ve hemen hepsi kendi mekteplerinin adının sonuna bir "hamidî" sıfatını ilave etmeye çalışır, bu suretle mektebin padişaha nisbetini ilan etmeyi mektepçilikte ve talebe kazanmakta en büyük gaye olarak görürlerdi. Bu amaçla Bab-ı Âli'den mekteplerin adlarına padişahın adını eklemek için izin istenmiştir. Mesela bunlardan Darü'l-Feyz, Burhan-ı Terakki, Numune-yi İrfan, Şems'ül-Maârif, Mirat'ül-Feyz, Gülşen-i Maârif gibi özel mekteplere "Hamidî" ismi ilave edilmiştir (BOA, 917/55). Yine Üsküdar'da Ravza-yi Terakki, Aksaray'da Yusuf Paşa'da Mekteb-i Osmanî, Eyüp'te Maşrık-ı Füyuzat ve Kasımpaşa'da Neyyir-i Maârif ve Kadıköy'de Darülrifan adlı mekteplerin isimlerine padişahın ismi eklenmiştir (BOA, H. 1324, MF. MKT, 950/73).

1856 yılında ıslahat fermanının yayımlanmasının ardından Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlıklar çeşitli mektepler açarak çocuklarını okutmaya başlamış ve bu okulları bitirenler de özellikle ticaret hayatında önemli mevkilere gelmişlerdir. Bunu gören bazı Müslümanlar, azınlıklar gibi fakir çocukları okutarak onları hayata hazırlamak istemişlerdir. Bu düşünce doğrultusunda 30 Mart 1864 tarihinde Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye adında bir cemiyet kurulmuştur (Ayhan ve Maviş, 1994: 7). Mektebin kuruluş tarihi olarak da 1874 verilmiştir (MNİ, 1323-1324 kısmen 1325-1326: 28) Bu cemiyet günümüzde hâlâ Müslüman öksüz ve fakir çocukların eğitimi amacıyla hizmet veren ve özel İslam mekteplerine de önderlik eden çok önemli bir kurumdur. Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye, ilk okuma ve yazma öğretimi tarihi açısından önemli bir cemiyettir (Şahbaz ve Bağcı, 2008).

II. Abdülhamid Döneminin ilk senelerinde H.1300 (1882) yılı salnamesine göre Müessis ve Cemiyetler tarafından idare olunan mektepler Tablo 1'de gösterilmiştir (Devlet Salnamesi, H.1300: 198-199).

Tablo 1: Müessis ve Cemiyetler Tarafından İdare Olunan Mektepler

Mektebin Adı	Bulunduğu Yer(Erkek)	Talebesi	Bulunduğu Yer(Kız)	Talebesi
Medrese-i Hayriyye	Aksaray	260	Zeyrek	30
Şemsülmaârif	Vezneciler	80	İstinye	18
Çengelköy		72	Çengelköy	30
Mahmudiye-i Haliliye	Kadıköy	180	Mahmudiye-i Haliliye	25
Tedrisiye-i Hayriye	Sarıyer	80		
Karabaş	Tophane			

Tablo 1’de görüldüğü gibi erkekler için açılan Özel İslam Mekteplerinin öğrenci sayısı kızlarınkinden fazladır. Yine de kızların bu mekteplerde eğitim görüyor olması önemsenmelidir. Daha sonraki yıllara ait Devlet Salnameleri’nde özel İslam mektepleri ile ilgili sağlıklı verilere ulaşılamamaktadır. Ancak Maarif Salnameleri’nin yayınlanmaya başlamasıyla bu okullarla ilgili düzenli verilere ulaşılabilmektedir. Erkek ve kızlar için açılan özel İslam mektepleri zamanla hem sayı bakımından çoğalmış hem de eğitim kalitesi artmıştır. Devlet de bu okulları her zaman desteklemiş, okulların işleyişini çeşitli yasal düzenlemelerle kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Özel okullarla ilgili hükümleri belli bir kanuna bağlamak amacıyla Mekatib-i Husûsiyye Nizamname Layihası 1907 (Mekatib-i Hususiye Nizamname Layihası: 1-8) yılında hazırlanmıştır ve 67 maddeden oluşmaktadır. Nizamname layihasına paralel olarak Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi (20 Ağustos R.1331) 2 Eylül 1915 yılında yayınlanmıştır (Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi [MHT], R. 1331). Her iki belge arasında büyük oranda paralellik bulunmaktadır. Ancak Hususi Mektepleri Talimatnamesi’nde yabancı okulların daha sıkı bir denetim altına alabilmek için ek önlemlerin yer aldığını görmekteyiz. Nizamname lahiyasında ise mekteplerin açılma şartları, müdür ve muallimlerin özellikleri, mektep binaları ve yapılacak teftişler gibi çeşitli meseleler daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Maarif Salnameleri’nde İstanbul’da tespit edilebilen 40’a yakın özel İslam mektebi bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri Numune-i Terakki, Şemsü’l-Mekatib, Şemsü’l-Maarif, Mekteb-i Hamidi, Ravza-yi Terakki vs’dir. Darü’t-Talim ve Darü’t-Tedris Mektepleri, bilhassa Arapçayı Türklere öğretmek bu sayede Osmanlıca’yı ilerletmek gayesi ile kurulmuş dilimize hizmet etmesi nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir (Darü’t-Tedris Ders Programı, H. 1322: 1-8). Yine Mekteb-i Osmanî bu amaca hizmet eden bir mektep olmuştur (Mektebi Osmanî Dâhili ve Harici Talimatı, H. 1310: 1-12). Numune-yi Terakki Osmanlı devleti döneminde açılan ilk Özel İslam Mekteplerinden biridir. 1884’te Mehmet Nadir Bey tarafından açılmıştır. O dönemde bu mektep özel okulların öncüsü olarak kabul edilmektedir. Matematik eğitimine verdiği önemden dolayı ön plana çıkmaktadır (Leyli ve Nehari Numune-yi Terakki Mektebi Husûsiyesinin Talimat Dâhiliye ve Esasiyesi, H. 1310: 1-16) Bu mektep aynı zamanda Osmanlı tarihinde ilk öğrenci dergisi olan Numune-yi

Terakki'yi çıkarmakla da öncü bir kurum olarak eğitim tarihimize geçmiştir (Okay, 1995: 69, Doğan, 2008: 13-14).

H.1321 tarihli son Maarif Salnamesinin ardından H. 1327 tarihine kadar Husûsî mekteplerle ilgili devlet salnamelerinde bir kayıt yoktur. Bu süre içerisinde Maarif Salnameleri'nde bulunan özel İslam mekteplerinin bir kısmı kapanmış, bir kısmı da ad değiştirmiştir. Kodaman, II. Abdülhamid Döneminin sonunda 11 Husûsî idâdînin, İstanbul'da ise 9 husûsî kız rüşdiyesi ve 15 tane de karma husûsî rüşdiyenin bulunduğunu yazmıştır (Kodaman, 1999: 100-129). H. 1327 (1909--1910) yılında (Devlet salnamesi, H. 1327: 354) "Dersaadette kaydı bulunan Osmanlı Mekâtib-i Husûsiye-i İslam" başlığı altında idâdî ve rüşdi mekteplere ayrı ayrı yer verilmiştir. Buna göre İstanbul'da sekiz tane husûsî idâdî vardır. Bunlardan biri karma diğerleri ise erkek idâdîsidir. Mekteb-i Tefeyyüz ve Burhan-ı Terakki II. Abdülhamid döneminde diğerleri ise II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde açılmışlardır (Devlet Salnamesi, H. 1327: 362-364). H. 1329 yılı Devlet salnamesinde de bu mektepler ile ilgili hiçbir değişiklik olmamış yerine yenileri de eklenmemiş veya bunlar arasından çıkanlar olmamıştır (Devlet Salnamesi, H. 1329: 362). H. 1327 yılında İstanbul'da bulunan özel İslam idâdîleri, buldukları yerler ve açıldıkları tarihleri içeren bilgiler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: H. 1327 Yılı Devlet Salnamesinde Bulunan Özel İslam İdâdîleri

Mektebin İsimleri	Mektebin Türü	Bulunduğu semt	Tarih-i küşadı
Mekteb-i Tefeyyüz	Zükûr (erkek)	Fazlı Paşa'da	H. 1312
Kevkeb-i Hürriyet	Zükûr	Süleymaniye'de	H. 1326
Hadıkay-ı Meşveret	Zükûr	Şehzade Paşa'da	H. 1324
Burhan-ı Terakki	Zükûr	Koska'da	H. 1314
Terakki-i Osmanî	Zükûr	Üsküdar'da	H. 1326
Mekteb-i Terakki	Zükûr	Beşiktaş'ta	H. 1325
Medrese-i Vatan	Muhtelit(karma)	Üsküdar'da	H. 1325
Milli Bahriyey-i Kapudan	Ticaret Zükûr	Azatkapısı'nda	H. 1326

Aynı salnamede Osmanlı Devleti içerisinde İstanbul'da bulunan özel İslam rüşdiyeleri isimleri ve buldukları yer ile açıldıkları tarihleri verilmiştir. Bunları içeren bilgiler ise Tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3: H. 1327 (1909-1910) Yılı Devlet Sâlnâmesinde Bulunan Özel İslam Rüşdiyeleri

Mektebin İsimleri	Mektebin Türü	Bulunduğu semt	Tarih-i küşadı
Menbaü'l-İrfan	Zükûr	Sultan Mahmut Türbesi'nde	1326
Dârü'l-Edep	Zükûr	Ayasofya'da	1325
İttihâd ve Terakkî Sanayi	İnas	Atik Ali Paşa'da	-
Çerkes Teavün	Zükûr	Kabasakal'da	1326
Bedrika-ı İrfan	Muhtelit	Şehzade civarında	1317
Kız Sanayi	İnas	Teşvikiye'de Şehzade civarında	1326
Menba-yı Füyûzat-ı Osmanî	İnas	Bozdoğan Kemerinde	1320
Dârü't-Tedris	Zükûr	Vefa'da	1325
Mekteb-i Osmanî	Muhtelit	Aksaray'da	1293
Hayriye-i Sanayi Nefise	İnas	Aksaray'da	1293
Gülizar-ı Vatan	İnas	Fatih'de	1325
Hadikatü'l-Maârif	Muhtelit	Eski Ali Paşa'da	1319
Mekteb-i Saadet	Zükûr	Eski Ali Paşa'da	1320
Hadîka-yi İrfan	Zükûr	Küçük Mustafa paşa'da	1322
Vesile-i Terakkî	Zükûr	Küçük Mustafa Paşa'da	1322
Samatya İttihâd ve Terakkî	Muhtelit	Şehremini'nde	1326
Rehber-i İttihâd-i Osmanî	Muhtelit	Molla Gürani'de	1320
Gülşen-i Maârif	Muhtelit	Hasköy'de	1319
Maşrik-i Füyûzat	Zükûr	Eyüp'de	1320
Dârü'l-Feyzi Osmanî	Zükûr	Eyüp'de	1298
Hadîka-yi Ma'rifet	Muhtelit	Kasımpaşa'da	1313
İttihad-ı Anasır	Muhtelit	Zincirlikuyu'da Kasımpaşa'da	1326
Şemsü'l-Mekâtib	Muhtelit	Fındıklı'da	1307
Mekteb-i Osmanî	Muhtelit	Beşiktaş'ta	1300
Afitab-ı Maârif	Zükûr	Beşiktaş'ta	1321
İttihad ve Terakkî	İnas	Makriköyü'nde	1327
Kenzü'l-Maârif	Zükûr	Kadıköy'ünde	1316
Mekteb-i Terakkî	Muhtelit	Kadıköy'ünde	1318
İttihâd-ı Osmanî	Muhtelit	Kadıköy'ünde	1326
Miratü'l -Feyz	Zükûr	Üsküdar'da	1316
Füyûzat-ı Osmaniyeye	Muhtelit	Üsküdar'da	1324
Osmanlı İnas Mektebi	İnas	Üsküdar'da	1326
İttihâd ve Terakkî Numûne	Zükûr	Üsküdar'da	1326
Feyz-i Hürriyet	Muhtelit	Üsküdar'da	1326
Feyz-i Hürriyet Şubesi	Zükûr	Üsküdar'da İhsaniye'de	1326
Bedia-ı Meşrûtiyyet	İnas	Çengelköy'de	1326
Ravza-yı İrfan	Zükûr	Beylerbeyi'nde	1321
Hereke Mektebi	Zükûr	Gebze'de	1302

Tablo 3'e göre İstanbul'da bulunan 38 rüşdiyeden 8 tanesi kızlara, 14 tanesi muhtelif geri kalanı da erkeklere aittir. Husûsî Osmanlı ibtidâîleri ise cemaatleri de belirtilerek Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: H. 1327 Yılı Devlet Salnamesinde Bulunan Hususi Osmanlı İbtidâîleri

Mektebin türü	İslam	Ermeni	Rum	Musevi	Sırp	Bulgar
Zükûr	3	5	1	3	0	1
İnas	3	2	1	3	0	0
Muhtelit	3	3	2	1	1	0
Yekûn	9	11	4	7	1	1

İstanbul'da bulunan özel İslam mektepleri genellikle halkın zengin olduğu Kadıköy, Sultan Ahmet gibi semtlerde yoğunlaşmıştır. II. Abdülhamid döneminde açılmaya başlayan mektepler padişahın büyük destek görmüş olmalarına rağmen çoğu zaman maddi sıkıntı içerisinde düşmüşlerdir. II. Meşrutiyet Döneminde İttihad ve Terakkinin de etkisiyle bu mekteplerin daha nitelikli hale geldiğini söyleyebiliriz. Osmanlı İttihad Mektepleri yabancı mekteplerle rekabet edebilecek kadar muntazam bir müessese vücuda getirilmesi amacıyla kurulmuş (Osmanlı İttihad Mektepleri Tarifnamesi, H. 1327: 1-15) ardından bu doğrultuda Rehber-i İttihad-i Osmanî Mektebi (Rehber-i İttihad-i Osmanî, Leyli ve Nehari-İbtidâî ve Tali) ve kız çocukları için Makriköy İttihad-ı İnâs Osmanî Mektebi açılmıştır. Bu mektebin amacı öncelikle kızların dini ve milli hissiyata sahip, namzet oldukları sosyal vazifeleriyle tamamen modern ve mükemmel aile kadınları olarak yetişmelerini sağlamaktır (Makriköy İttihad-ı İnâs Osmanî Mektebi, H. 1328). Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki içinde bulunduğu durum mekteplerin gelişmesini ve güçlenmesini engellemiştir. Savaşlar, işgaller maddi sıkıntılara rağmen özel İslam mektepleri içerisinde bu gün hala varlığını koruyabilen Darüşşafaka, Terakki Lisesi, Işık Lisesi gibi köklü kurumlar bulunmaktadır.

Sonuç

Özel İslam Mekteplerinin kurulması Osmanlı Devleti'nin son döneminde Müslümanların başlatmış oldukları çok önemli bir girişimdir. 1856 yılında Avrupalıların baskısıyla azınlıklar ile Müslüman unsurlar arasında eşitliği sağlamak amacıyla getirilen yenilikler aslında Müslümanlar için de geçerli idi. Çünkü Osmanlı halkı daha önce özel okul kavramından haberdar değildi. Yabancı ve azınlıkların hızla okul açmasına paralel olarak Müslümanlar da kendi bölgelerinde eğitim kurumları açmaya başlamışlardır. Müslüman nüfusun eğitim talebine karşılık bu kurumlar ilk olarak İstanbul ve Selanik'te ortaya çıkmıştır. Genel olarak hem İslami bilimleri hem de Fransızca gibi yabancı dilleri iyi derecede öğretmeyi amaçlamışlardır (Selanik Vilayet Salnamesi, H. 1325).

Osmanlı Devleti'nde özellikle II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Fırkası döneminde faaliyet gösteren Özel İslam Mektepleri genel olarak halkın daha iyi bir eğitim alması amacıyla yönelik olarak kurulmuştur. Bu mektepler Osmanlı Devleti'nin eğitim sahasında ilerlemesini hedeflerken bir yandan da Osmanlı unsurlarını bir arada tutmayı amaçlamıştır. İlk olarak fakir ve öksüz çocukların eğitimini sağlama düşüncesi doğrultusunda Darüşşafaka gibi çok önemli bir eğitim kurumu ortaya çıkmıştır. Ardından birkaç kişinin bir araya gelmesiyle veya kurulan dernekler vasıtasıyla insanlar devletten eğitim hizmetini beklemeden masraflarını kendilerinin veya kurumların karşıladığı Özel İslam Mektepleri kurmuşlardır. Bunda Osmanlı ülkesinde bulunan yabancı hususi mekteplerle de rekabet etme düşüncesi vardır. Darüşşafaka'nın gösterdiği başarı diğer Müslüman girişimciler için de teşvik edici olmuştur.

Özel İslam Mektepleri Maarif Nezareti'nin gözetimi ve denetimi altındadır. Resmi ruhsatla kurulması kanuna bağlanmıştır. Kurumun masraflarını bağlı buldukları cemiyet veya kurucuları karşılamaktadır. Müfredat programları resmi mekteplerle aynı olup istenildiği takdirde farklı dersler okutulmasına izin verilmiştir. Genellikle önce İslam dininin öğretilmesi esasına dayanan dersler bütün İslam mekteplerinde bulunmaktadır. Okulların eğitim amacına göre Selanik ve Aydın'daki gibi ticaret ilminin öğretilmesi amacıyla konan dersler olduğu gibi Arapça öğretimi esasına dayanan mekteplerde Arapça ilmi ile ilgili farklı dersler müfredatlara eklenmiştir. Kız ve erkek kısımlarının ders programları da ufak tefek farklılıklar arz etmektedir. Kız bölümünde biçki, dikiş, ev idaresi, nakış gibi dersler bulunmaktadır. Yabancı dil olarak genellikle Fransızca benimsenmiş ve küçük yaşlardan itibaren öğretilmeye çalışılmıştır. Mekteplerden mezun olanlar resmi mektep mezunları ile aynı haklara sahiptir.

Özel İslam Mektepleri ibtidâî, rüşdi ve idâdî derecesinde eğitim vermişlerdir. Bu mekteplere daha çok memur kesiminin çocukları ilgi göstermiştir. Bunun dışında ticaret, zanaat, esnaf gibi diğer meslek gruplarından kişilerin çocukları da bulunmaktadır.

Mektebe yeni kabul ve kayıt edilen talebeden giriş ücreti olarak bir defaya mahsus olmak üzere belli bir miktar talep eden mektepler bulunduğu gibi bu ücreti genel olarak diğer İslam mektepleri talep etmemiştir. Ücretlerin nasıl ödeneceğini mekteplerin kendisi belirlemektedir. Bu ücret öğrencinin yatılı, yarı yatılı veya gündüzlü olmalarına göre değişmektedir. Genel olarak mektep ücretlerinde bir taksitlendirmeye gidilmiştir. Ancak ücretlerin ödenmesi hususunda itina göstermişlerdir. Buna rağmen bu mekteplerin ücretlerin ödenmemesi yüzünden borç açığı içine girdikleri ve bunu çeşitli şekillerde kapatmaya çalıştıkları görülmektedir. Bazen bu durum mekteplerin kapanmasına varıncaya kadar devam etmiştir. Sınıflar ilerledikçe mektep ücretleri de buna bağlı olarak artmaktadır. Ancak iki veya daha fazla kardeşin aynı okulda bulunması nedeniyle ücretlerde indirimle gidilmiştir. Parasız öğrenci kabulü veya ücretlerde indirim yapılmasına

idare heyeti karar vermektedir. Öğrenciler okulun hangi imkânından faydalanıyorsa onun için ayrıca ücret ödemek zorundadır.

Bu mekteplerde müdür, öğretmenler, ders nazırları, mubassır, hademe, doktor gibi görevliler bulunmaktadır. Bu görevlilerin atama ve görevden alınmaları müdür ve müessislerin yetkisi altındadır.

Özel İslam Mektepleri aynı zamanda toplumun daha dindar kesimlerine de hitap ederek Darüttalim, Darüttahsil gibi mekteplerle din ve Arapça ağırlıklı bir eğitim hizmeti de sunmuşlardır. Din öğretiminin ağırlıklı olduğu Özel İslam mektepleri halk tarafından rağbet görmüş ve yıllardır bir türlü öğretilmeyen Arapça'nın Lisan Mektebine konulmasını sağlamışlardır. Rus Müslümanlarının İstanbul'a çocuklarının bu mekteplerde okutmak amacıyla göndermesi Türk kültürü ve şivesinin Rusya Türkleri arasında yayılmasına neden olmuştur. Arapçanın bu kadar ehemmiyetle okutulduğu ancak Farsçanın ihmal edildiği bu mektebe rakip olarak Arapça ve Farsçanın mükemmel bir biçimde öğretilmesi gayesiyle Mekteb-i Edebi açılmıştır. Rehber-i Marifet, Mekteb-i Osmanî de aynı yolu izlemiştir. Takip ettiği eğitim ve öğretim yüzünden ilim adamları tarafından yapılan münakaşalar Osmanlı dilinin sadeleştirilmesine ve halkın bu konuya ilgi duymasına sebep olmuştur.

II. Abdülhamid Döneminde açılmaya başlanan Özel İslam Mekteplerinin sayısı padişahın son dönemlerinde kırka yaklaşmış ve bu mekteplerde bir hayli öğrenci eğitim görmüştür. II. Abdülhamid bu mektepleri her zaman teşvik etmiş ve her türlü desteği sağlamıştır. Bu nedenle O'nun döneminde açılan mekteplerin birçoğuna "hamidi" sıfatı eklenmiştir. İttihad ve Terakki Fırkası da özel eğitimi destekleme kararı almış ve yapmış olduğu teşviklerle nitelikli özel okulların açılmasını sağlamıştır. Bu okullarda hem iyi bir dil eğitimi verilmesine hem de Osmanlı uluslarının kaynaştırılmasına çalışılmıştır.

Genellikle Osmanlı eğitimindeki modernleşme çabaları devletçi ve merkezî bir yapıya sahip olmasına rağmen Özel İslam Mekteplerinin açılması çok daha sivil ve özerk bir görünüm arz etmektedir. Bu mektepler ülkenin çok zor bir döneminde faaliyet gösterdiği için çok uzun ömürlü olamamışlardır.

Bu mekteplerde varlıklı olan kimseler çocuklarını para ile okutmuş ve bu suretle devletin eğitim alanındaki yükünü hafifletmişlerdir. Okullara talebe bulmak amacıyla da olsa bu okulların müdür ve müessisleri halkta okuma yazma hevesinin uyanmasına katkıda bulunmuşlardır.

Özel İslam Mektepleri Müslümanlara hitap etmektedir. Genel öğrenci sayısına oranla çok azınlıkta kalmasına rağmen gayr-ı müslimlerin de bazı okullara kabul edildiğini görmekteyiz. Özellikle son dönemde İttihad ve Terakkinin eğitim politikası doğrultusunda gayr-i müslimlerin de bu okullarda yoğun miktarda eğitim görmesi hedeflenmiştir.

Özel İslam mekteplerinde de genellikle erkekler için açılan okulların sayısının kızlara oranla daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Ancak aynı zamanda kızların iyi bir eş ve anne olması bakımından eğitim görmesini desteklemektedirler.

Osmanlı ülkesinde özellikle 1856 Islahat fermanından sonra çoğalan yabancı ve azınlık okulları Özel İslam Mektepleri karşısında sayısı bakımından bile oldukça üstündürler. Yabancı okulların öğretim kadrosu, ders programı bakımından da özel İslam mekteplerinden üstün olduğu görülmektedir. Siyasi açıdan problem yaratmış, ancak eğitim açısından ele alındığında olumlu olan yabancı okullar, Özel İslam Mekteplerine de birçok açıdan örnek olmuşlar ve hatta Müslümanlar bu okullarla rekabet etmek amacıyla özel açma girişimi içerisine girmişlerdir.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2005). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö 1000-M.S. 2004)*, Ankara: Pegem Akademi.
- Alkan, M.Ö. (2000). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Öğretim İstatistikleri,1839-1924, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*" (Derleyen Halil İnalçık, Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, s.127-145.
- Alkan, M.Ö. (2003). *İmparatorluk'tan Cumhuriyete Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, Ankara.
- Ayhan, H. Maviş, H.(1994), "Darüşşafaka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s.7-9.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], (H.1293) *Maârif Mektubî (MF. MKT)*. Belge No: 38/62 ; BOA, (H. 1322) *Maârif Mektubî (MF. MKT)*. Belge No: 809/69, 834/5; BOA, (H. 1324), *Şura-yı Devlet (ŞD)*. Belge No: 221/35 . BOA, (H. 1324) *Maârif Mektubî (MF. MKT)*. Belge No:950/73, BOA, (H. 1307) Dahiliye Mektubi (DH. MKT) Belge No: 1749/105. İstanbul.
- Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Vezâifine Müşir Nizamname* .(H. 1327).
- Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Okulu*.(1948). İstanbul.
- Darüşşafaka*. (R. 1325- 1326).
- Darütedris Ders Programı*.(H. 1322).
- Devlet Salnameleri*, (H. 1327), (H. 1328)
- Doğan, E.(2008). *Numune-i Terakki İlk Öğrenci Dergisi*, İstanbul.
- Doğan, O. (2007). *Sultan İkinci Abdülhamîd Han Devri Osmanlı Mektepleri*, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş.
- Ergin, O. (1941). *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul.
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara.
- Fortna, B.C. (2005). *Mekteb-i Hümayûn. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*. Çev. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*, (Çeviren Ali Berktaş), İstanbul, Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- Hususi Mektepler Talimatnamesi*, (R. 1331).

- Kanun-i Esasi* (1293).İstanbul.
- Kodaman, B. (1999) *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koçer, H. A. (1970) *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*
Leyli ve Nehari Numune-yi Terakki Mektebi Husûsiyesinin Talimat Dâhiliye ve Esasiyesi.(H. 1310). s. 1-16.
- Maârif-i Umûmiye Nezaretine Merbut Bircümle Mekâtib Ders Cetveli*.(H. 1320). s.3. İstanbul.
- Maârif Nezareti İdaresinde Bulunan Mekatibi İbtidâîye, Rüşdiye, İdâdîye, Aliye İle Mekatibi Husûsiye Ve Ecnebiyenin Ve Dersaadette Tahriri İcra Kılınan Ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphaneler* (H. 1323-1324 ve kısmen 1325-1326).
- Maârif Salnamesi* .(H. 1321), (H. 1316), (H. 1317), (H. 1318), (H. 1319).
- Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*.(1869).
- Makriköy İttihad-ı İnas Osmanî Mektebi*.(H. 1328).İstanbul, s.1 -15.
- Makriköy İttihad-ı İnas Osmanî Mektebi Talimatnamesi.
- Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesi* ,(R. 1331).
- Mekâtib-i Husûsiye Nizamname Layihası*, s 1-8.
- Mektebi Osmanî Dâhili ve Harici Talimatı*.(H. 1310). s.1-12.
- Okay, C. (1995). Numune-i Terakki, *Yedi İklim*, No: 69, Ekim.
- Osmanlı İttihad Mektepleri Tarifnamesi*. (H. 1327).
- Osmanlı İttihad Mektepleri, Çocuk Bahçesi ve İbtidâî Programı*,(H. 1327).
- Özkan, S. (2010). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Rehber-i İttihad-i Osmanî, Leyli ve Nehari-İbtidâî ve Tali*.
- Salname-i Vilayet Aydın*. (H. 1326/ M. 1908-1909).
- Salnâme-i Vilayet Selanik*. (H. 1312/ M. 1894-1895),(H. 1315/ M.1897-1898), (H. 1318/ M. 1900-1901), (H. 1324/ M.1906-1907),(H. 1325/ M.1907-1908).
- Somel, S.A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Şahbaz, N. K. ve Bağcı, H. (2008). "Halka Okuma Yazma Öğretmede İlk Önemli Kurum: Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye ve Yayınları", *Ege Eğitim Dergisi*, (9)1: s. 23-33.
- Uygun, S. (2003). "Türkiye'de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış (Gelişim ve Etkileri)", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.36, S.1-2,s. 107-109
- Vahapoğlu, M.H. (1992). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (5. Baskı). Ankara, Seçkin Yayıncılık.